

Eesti fraseoloogia teetähis

Asta Õim, Katre Õim. *Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks*. Tallinn: EKSA, 2019. 383 lk.

Läinud aastal nägi ilmavalgust Asta ja Katre Õimu monograafia “Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks”, mida saab õigusega nimetada selle valdkonna teetähiseks.

Sissejuhatuses antakse lühiülevaade eesti fraseoloogia kujunemisest aastatel 1960–1990, kirjeldatakse uurimisuundi ja teoreetilisi seisukohti, mis seda enim mõjutanud. Esitatakse loend probleeme, mille ümber keerleb tänapäeva fraseoloogiauuringute temaatika: fraseologismide tüpoloogia, fraseologismide semantika, süntaks, variatiivsus, fraseologismide leksikograafiline kirjeldamine, fraseoloogia diskursiivne ja psühholingvistiline aspekt, autorifraseoloogia.

20. sajandi teise poole Eesti fraseoloogiakäsitlust mõjutasid vene keeleteadlaste seisukohad: fraseologismi mõiste, struktuur ja klassifitseerimise põhimõtted. 1960. aastatel tegi folklorist Ingrid Sarv märkmeid vanasõnade ja kõnekäändude kohta, mis leidsid põhjalikumat struktuuripõhist käsitlemist võrdluste liigitamisel, k.a ütlused ja püsivad sõnapaarid. Aastatel 1970–1980 nihkus fraseoloogia uurimise rõhuasetus vene keelelt germaani-romaani keelele, koos sellega kandus tähelepanu fraseologismi sisuplaanile ja kesksele kujundile, mis on fraseoloogilise üksuse kui tähendusterviku tekke ja võimalike diakrooniliste muutuste alus. Samas suunas on eesti kirjakeele somaatilist fraseoloogiat uurinud Feliks Vakk, jälgides temaatiliselt seotud kujundkõne tekkemehhanisme.

Järgnevatest aastakümnetest tänaseni on eesti fraseoloogia kujunemist suunanud Ameerika ja Euroopa psühholingvistilised ning kognitiivse psühholoogia alased uurimused, mille laiem eesmärk on seletada loomulike ja tehissüsteemide ülesehitustoitumist mõtlemise ja tunnetamise seaduspärasuste alusel. Tähelepanu keskmes on fraseologismi semantiline kujundituum, ümbermõtestamise teed ja võimalused, allik- ja sihtdomeenid või -alad, metafoorsed ja metonüümilised tähendusülekanded jm (G. Lakoff, M. Johnson, M. Turner, A. Barcelona jt). Kehtib üldine arusaam sellest, et keel, mida igapäevaselt kasutame, kajastab inimeste teadmisi ja kogemusi kindlat liiki kontseptuaalsete (R. W. Langacker, R. Jackendoff jt) ja semantiliste (C. Goddard, A. Wierzbicka jt) mõisteseoste kaudu. Arvo Krikmann: “[...] inimene oma praktilises maailmaliigenduses kasutab pigem loomulike kategooriate põhimõtet. Asjad jagatakse kõigepealt nn põhitasandi kategooriateks, mis moodustuvad eriliste prototüüpsete (tüüpiliste, sagedaste) tunnusekimpude põhjal” (2002: 840). See seisukoht haakub semantiliste väljade ideega hierarhiaseostest mõistete vahel ja mõistete liigendamise eri tasanditest:

- mõistekategooriad INIMENE, KVALITEET, MAAILM JA LOODUS, HULK JA MÄÄR, AEG, ÜLE-LOOMULIKUD NÄHTUSED, FUNKTSIONAALSSED VÄLJENDID;
- mõisteklassid, nt suurim mõistekategooria INIMENE hõlmab mõisteklasse INIMENE KUI TERVIK; INIMESTEVAHELISED SUHTED; TÖÖD JA TEGEMISED, ELATUSALLIKAD; OMAND JA OMANDISUHTED; HALB JA HEA ELU; KODU JA MAJAPIDAMINE, RÕIVAD; ÜHISELU KORRALDAMINE; ABIELU, PEREKOND JA SUGUVÕSA;

- üldmõisted, nt mõisteklassi INIMENE KUI TERVIK suurima esinemusega üldmõisted on PSÜÜHIKA, ELUTÄHTSAD TOIMINGUD JA HARJUMUSED, FÜSIOLOOGIA, KÕNEAKTID, FÜÜSIS, KEHAOSAD, AISTINGUD, MÖTTETEGEVUS, MORAAL, VANUS, SUGU, LIIGUTUSED ja INIMESE OLEMUS;
- mõisted (jagunevad vastavalt mõiste allik- ja sihtvaldkonnale);
- fraseologismid kui süntaktilised üksused (täendus, vormistik ja varieerumise võimalused, kasutusvaldkond, näited fraseologismi teisenemise kohta, märke fraseologismi leviala ja lähedas(t)e vanasõna(de) kohta).

Keeleliste väljenduste (sõnad, fraasid, laused) koondamisest kontseptuaalsete mõistekategooriate alla, nende sisemisest jagunemisest mõisteklasside, üldmõistete ja mõistete vahel kujuneb välja sõnade ja fraaside kui leksikoni üksuste eristamise ning klassifitseerimise alus (vt nt Jackendoff 2017: 189–197). See tähendab, et semantilisi jaotusi (nt pikaajalises mälus talletatud ruumi- ja ajamõiste vahelisi seoseid) saab kasutada ühelt poolt loomuliku keele (sh fraseoloogilise ainese) käsitlemise *meetodina* (ruumi- ja ajametafooride rühmad, nende kirjeldamine), teisalt aga näiteks analoogselt Anna Wierzbicka semantiliste primitiividega kui loomulikku semantilist *metakeelt* (nt TEE- ja SIRGE-skeem konventsionaalses metafooris ELU ON TEEKOND).

Need põhimõtted seonduvad teoreetilisi diskussioone tekitanud põlise küsimusega lingvistilise kirjelduse adekvaatsusest. Kas keelendi sisuplaan (laiemalt – semasioloogia) ja vormistus (fonoloogia, morfoloogia, süntaks) on eraldiseisvad lingvistika alljaotused või tuleks neid siiski vaadelda integreeritult? Mille poolst erinevad leksikaalne ja grammatiline tähendus, mis on primaarne tähendus, mis sekundaarsed tähendused? Mis on põhitähendus, mis invariantne tähendus, mis on variant, keeleline variatiivsus jne.

Tänapäeva humanitaarteadused tervikuna, k.a kognitiivistika on valinud objektide integratiivse ontoloogilise kirjelduse. Kognitiivse keelekäsitluse mõjul tulevad lingvistika alljaotuste üldisesse süsteemi tagasi onomasioloogia ja dialektiline loogika, opereeritakse kontseptuaalsete mõistekategooriatega, mida on varasemaltki tehtud. Siit ka võimalus analüüsida keelelisi üksusi mõistekategooriate ja nende raames regulaarselt toimivate semantilis-süntaktiliste skeemide alusel, kus fonoloogia- ja süntaksireeglid on sisemiselt integreeritud ja skeemi sisse kodeeritud (vt Jackendoff 2017: 197).

Leksika pole pelgalt sõnaloend, vaid struktureeritud sõnade-väljendite kogumid, mida süstematiseeritakse, klassifitseeritakse ja kirjeldatakse produktiivsete/mitteproduktiivsete semantilis-süntaktiliste skeemide põhjal. Tegemist on peasjalikult olemusliku ehk ontoloogilise kirjeldusega, mis vastab suhtlusprotsessi vajadustele, et toetada arusaamist loomulikust keelekasutusest ja sõnastada mõtteid, luua uusi sõnu ja väljendeid, sest loomulikus keelekasutuses on sõnade või sõnavormide reastamine emakeelt kõneleval inimesel kaasa sündinud, laiemalt aga keelekompetentsist sõltuv fenomen. Me moodustame uusi sõnu (liitsõnad) uusi tüvesid loomata, mis on olemasoleva keelelise repertuaari loomingulise ja samas ökonoomse kasutamise tulemus. Selle järgi võiks leksikoni üksus olla nii tüvimorfeem kui ka idioom (vt Luuk 2008: 952). Esitatud seisukohad võimaldavad teha mõistepõhiselt kättesaadavaks sama- ja eristruktuursed fraseologismid, leida lemma (algvormi staatusele pretendeeriv invariant) ning selle leksikaalgrammatilised variandid, teha kindlaks metaforisatsiooni tekkepõhjused, suunad jmt.

Need, tänaseks ilmsed põhimõtted, millest eespool juttu, on Katre ja Asta Õimu välja töötatud kognitiivistliku fraseoloogiakäsitluse alus, millele tuginevad automaatseks töötamiseks mõeldud fraseoloogilised andmebaasid, eesti fraseoloogia empiiriline uurimine,

omapoolsed teoreetilised mõttearendused ja edasiste tegemiste kaardistamine. Tänu sellele on eesti keele fraseoloogiast tänaseks saanud iseseisev lingvistika valdkond, millel on oma lähted ja teoreetiline raamistik, emakeelne terminoloogia, valik relevantseid meetodeid, korrastatud andmebaas ja e-leksikon, iseseisev uurimisobjekt, perspektiivsed uurimisküsimused ja -suunad, fraseologismide leksikograafilise kirjelduse alternatiivsed põhimõtted, fraseoloogiasõnaraamatud jm. See on kahe lingvisti – Asta ja Katre Õimu – panus Eesti keeleteadusse.

Lugupidamist väärib põhjalikkus ja sihikindlus, millega monograafia “Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks” autorid on asunud looma eesti fraseoloogia kognitiivlingvistilist kontseptsiooni, piiritledes fraseoloogilist ainekku folkloorsest. Alustanud koos Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristidega tutvumist kognitiivse metafoorteooriaga, kontseptsiooni sisu ja mõistestikuga, aduti täie selgusega “mõiste- ja terminipaabeli” paratamatust (Krikmann 2002: 839): “Arvestades nende ainete keerukust, mida humanitaarid ja sotsiaalteadlased uurivad, ja üha kasvavat interdistsiplinaarse ühtevalgumise määra neil uurimisel, on segased mõisted ja terminipaabel paratamatu, kui mitte optimaalne. Umbes sedasama sõandan arvata rangete definitsioonide ja rangete klassifikatsioonide võimalikkusest neil aladel.” Selle teadmisega asuti piiritlema ning kohandama eestikeelset kognitiivlingvistilist terminoloogiat, nt Katre Õimu doktoritöös “Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast” (Tartu, 2003). Aluseks ja eelduseks on teadmised mõistete sisust, mida toetavad vastavate empiiriliste uuringute andmed (nt idioomi, kollokatsiooni ja püsiühendi eristamine, püsivus kui lingvistiline kategooria fraseologismide ja regulaarsete/unikaalsete püsiühendite piiritlemisel, vt II peatükk). Mõiste sisu määrab nähtuse olemus, mis omakorda on peegeldatud keeles. Vaja see vaid keelest üles leida, mitte tegeleda sobivate eestikeelsete näidete otsimisega inglise keele põhjal loodud terminitele. Mõistete sisu avaneb uurimisobjekti empiirilise analüüsi tulemuste alusel. See on metodoloogiliselt oluline lähtepunkt adekvaatsete keelekirjelduste ja teooriate loomisel.

Monograafia “Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks” autorid Asta ja Katre Õim ongi oma kognitiivlingvistilise fraseoloogiakäsitluse mõistestikuni jõudnud empiiriliste teoreetiliste uurimuste toel. Tänu sellele on piiritletud fraseoloogia põhimõisted, fraseoloogilised üksused ja kategooriad (II peatükk), välja töötatud eesti fraseologismide üldtüpoloogia (täisidioomid, kõnevormelid, keele ja rahvaluule puuteala ütlused, vt III peatükk), kirjeldatud ning seletatud eesti fraseoloogia semantiliste ja struktuursete muutuste olemust ning lähteid (IV peatükk), avatud metaforisatsiooniprotsessi olemus ja suunad (seos metonüümia, grammatisatsiooniga), modelleeritud tähenduse kujunemise kognitiivne mehhanism – konventsionaalne metafoor ELU ON TEEKOND ja *ebaõnne*-väljendid, uudsete fraseologismide päritolu, tekkepõhjused ning mõistemehhanismid (V peatükk), esitatud eesti fraseoloogia kujundipõhise käsitluse näiteid kujundsõnadega *regi*, *kelk*, *mure*, *armastus*, *õnn*, *õhk* (V peatükk), määratud eesti fraseoloogia mõistepõhise ja kujundipõhise korralduse alused sõnastike, e-leksikonide ja andmebaaside tarvis (VI peatükk). Nii on kujundatud eesti fraseoloogia kognitiivlingvistilise kontseptuaalse raamistiku mõisteline sisu, milleks on kinnitust otsitud empiirilistest uurimustest.

Et saada uurimisobjekti kohta adekvaatseid andmeid, läheb vaja hästi korrastatud andmebaasi, millest ainekku ammutada, mida uue ainekuga täiendada, mille põhjal saaks kasutada tänaseid kvantitatiivseid uurimismeetodeid ning eesti keele tarkvara. Folkloori lühivorme uurides juhtis Arvo Krikmann tähelepanu fraseoloogilise ainese süstematiseerimise ja seletamisega seotud raskustele, mis on suuresti tekkinud just

varasemast allikapõhisest lähenemisest materjalile. Ta on tunnistanud, et tihtipeale pole fraseologisme võimalik eristada kõnekäändudest. Tegemist on tunnetatud vajadusega hästi korrastatud ja struktureeritud empiirilise allikmaterjali järele, mis annaks uurijatele piisavas mahus tõepäraselt teavet folkloorset ja fraseoloogilist päritolu väljendite süstematiseerimiseks uuel, mõistepõhisel alusel. Algas järjekindel täpsust nõudev töö eesti arhiivifraseoloogia mõistepõhiseks korraldamiseks, mis võimaldas rööpselt kaardistada ka fraseoloogilise ning folkloorse ainese piirialasid. Katre ja Asta Õim olid siin aktiivsed tegijad. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasi (EKFA) mõistepõhiseks korrastamiseks loodi eraldi mõistesüsteem ja selle märgendus, mida hiljem Eesti fraseologismide elektroonilise alussõnastiku (FES) jaoks täiendati ja arendati, sest EKFA-s kasutatav folkloristlik tüpoloogiline lähenemine ei andnud fraseoloogia uurijaid rahuldavaid tulemusi. Näiteks on EKFA-s ühte mõisteartiklisse koondatud ja kirjeldatud sama mõistega seonduvad metafoorsed väljendid olenemata erinevustest nende morfosüntaktilises struktuuris, leksikaalses täitumuses ja allikdomeenis. FES-i jaoks on Katre ja Asta Õim täiendanud fraseologismide semantilist tüpoloogiat ja täpsustanud lemmad, mis pole kuigi lihtne ettevõtmine – vaja läheb hea keeletundega lingvisti kätt. Järk-järgult sai FES-ist igati sobiv e-leksikon eesti fraseoloogilise pärandi ja uudsete metafoorsete väljendite säilitamiseks ning kasutamiseks. Teisiti poleks praegu tõsiseltvõetavat eesti fraseologismide semantilist tüpoloogiat, mille põhjal saab seletada fraseologismide struktuuriomadusi, tüüpilist morfoloogilist ja süntaktilist käitumist, leksikaalgrammatilise varieeruvuse piire, diakroonseid-sünkroonseid arenguid, kujundituuma semantilisi teisenemisi jne. Kõige selle kohta saab vajalikku teavet monograafiast “Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks”. Tänu fraseoloogilise ainese piiritlemisele folkloorsest, EKFA üleviimisele mõistelisele alusele ning FES-i loomisele on täienenud fraseoloogia kajastamise põhimõtted üldsõnastikes, fraseoloogiasõnaraamatus ning eesti kõnekäändude käsitlemisel.

Pille Eslon

Kirjandus

Jackendoff, Ray 2017. In Defense of Theory. *Cognitive Science* 41 (Suppl. 2), lk 185–212 (doi: 10.1111/cogs.12324).

Krikmann, Arvo 2002. Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast: ained, mõisted, teooriad. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 833–847.

Luuk, Erkki 2008. Semantilised tasandid ja semantilised primitiivid. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 949–967 (<https://keeljakirjandus.eki.ee/949-967.pdf> – 10. märts 2020).

BOOK REVIEW

Milestone of Estonian phraseology

Asta Õim, Katre Õim. *Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks*. Tallinn: EKSA, 2019. 383 pp. An overview of the book by Pille Eslon.